

Káli Anita¹

A SZOCIOGRAFIKUS INDÍTTATÁSÚ REGÉNYEK A KORTÁRS MAGYAR IRODALOMBAN

A szegénység témája és poétikája a huszadik század magyar irodalmának visszatérő epikai tendenciája. Az ezredforduló óta a szegénység irodalmi reprezentációja ismét előtérbe került – sőt, talán nem túlzás azt állítani, hogy valóságos trendről beszélhetünk –, a kortárs próza a szegénységet számos változatában emelte témává, ezzel párhuzamosan a szegénységábrázolás újabb poétikáját teremtette meg. A szegénység megjelenítése a szépirodalmi művekben azonban több szempontból meglehetősen problematikus, artikulálhatóságának kérdését szinte minden értelmező kulcsproblémának tartja. A szegénység valamitől való megfosztottságként értelmezéséhez a nyelvi értelemben vett megfosztottság, a kifejezésre való képesség, valamint a szegénység mint tapasztalat formába öntésének hiánya is kapcsolódik. Így a szegénységről szóló kortárs magyar irodalom – mint például Barnás Ferenc *A kilencedik*, Borbély Szilárd *Nincstelenek*, Szilasi László *A harmadik híd*, Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene*, illetve Tar Sándor *A mi utcánk* című művei – egyik sajátos kérdésfeltevése: hogyan lehet, és egyáltalán lehet-e írni a témáról. Milyen az a prózanyelv és milyen az a forma, amelyen a művek képesek érvényesen szólni a szegénységről és képesek feloldani a szegénység irodalmi nyelvének paradoxonját? Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva írásom olyan kérdésekkel vet számot, mint a szövegek értelmezési kereteinek meghatározása, a témáról szóló értekező nyelv nehézségei, a szociografikus indíttatású irodalom világra utaltsága és a realizmus komplex problematikája, valamint a regényekben megjelenő formai megoldások a már említett nyelvi paradoxon perspektívájából.

Szegénységfogalom és fogalmi struktúrák

Az irodalomértelmezőket gyakran már a szegénységfogalom meghatározása és társadalomszemléletének mikéntje is kihívás elé állítja. A definíció heterogenitása ellenére a szegénységről szóló beszéd közös pontja a tágabban értett, nem csupán az anyagi javakra vonatkoztatott szegénység fogalma. Elsőként Oscar Lewis koncepcióját idézem fel, aki művében, a *Sanchez gyermekeiben* a szegénységet nem pusztán a mindenkori létminimum felől közelítette meg, hanem tágabb értelemben vett öröklődő, „nagyon is maradandó és állhatatos”² viselkedésmódként, életmódként definiálta. Elméletének egyik legfontosabb hozadéka, hogy a „szegénység kultúrája”

¹ A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

² Oscar LEWIS, *Sanchez gyermekei*, ford. BARTOS Tibor (Budapest: Európa Kiadó, 1968), 20.

fogalommal a szegénységnek a materiális javakat középpontba helyező elképzeléseknél jóval tágabb felfogását alakította ki. Bár Lewist többen bírálták, hozzá hasonlóan jártak el azok az értelmezések is, amelyek a hiányt egyéb kulturális szempontból fogalmazzák meg. Barbara Korte például monográfiájában és tanulmányaiban³ reflektál a szegénységre mint képviseltől és lehetőségektől való megfosztottságra is. Gavin Jones *American Hungers* című könyvében szintén kitér a szegénységfogalom problematikusságára. Kortéhoz hasonlóan ő is az irodalomelmélet kihívásaként aposztrofálja a nincstelenséget. Fogalomhasználata a szegénységet olyan kategóriaként, sőt diskurzusként határozza meg, amely az anyagi és nem materiális (kulturális, diszkurzív területeket egyaránt értve ezalatt), objektív és szubjektív kritériumok „dialektikájaként”, összjátékaként határozható meg, illetve kiemeli a szegénységnek azt a tulajdonságát, hogy értelmezése függ a nyelvtől, nyelvhasználatától, amelyen leírják.⁴ Az itt felsorolt fogalmakból kiindulva az irodalom, a kultúra egyik szegmense felől nézve „a szegény elsősorban az, aki nem részesül a nyelvnek ebből a sajátos működéséből, aki ki van zárva a megértés kultúrájából, akinek nincs története, akinek ezen a nyelven nincs hangja, amely róla is beszél.”⁵ E megállapítás alapján a szegénység artikulálhatósága kulcsproblémává válik, a fogalom a nyelvtől, képviseltől való megfosztottságként, narratívum-nélküliségként értelmeződik. Így kap jelentőséget az a probléma, amelyet a szegénység nyelvének paradoxonjaként nevezhetünk meg. Az alávettettek életének és nyelvének irodalmi megjelenítését a *Nincstelének* írója, Borbély Szilárd *Egy elveszett nyelv* című esszéjében a következőképpen fogalmazza meg: „egy idő után már nem éreztem az otthonosságot, és viselkedésemmel csak mímelni tudtam a közösség érzését. [...] Aki elhagyja a falu népét, az elárulja őket. Aki beszél róluk, az is. Aki kiszakad közülük, az pedig elveszíti a nyelvét. Aztán újra tanul beszélni. De egy nyelv közben elveszett. Ezt az utat jártam be én is.”⁶ E szöveg szerint a színrevitel megvalósíthatatlan, amikor ugyanis a reprezentációhoz szükséges nyelv még az elbeszélő birtokában lehet, hiányzik az ábrázolni kívánt világra való megfelelő rálátás és kívülállás, mire azonban az esetleges történet és tapasztalat kialakulna, a kilépés lehetetlenné teszi a hiteles elbeszélői nyelv újratereztetését. Ezek alapján tehát a szegénység transzparenciaképtelensége, a nincstelenség nyelvi paradoxonja a szegénységirodalom alkotásainak formai megoldásaiban, a nyelvi megformáltságában is visszatükröződik.

³ Barbara KORTE and George ZIPB, *Poverty in a Contemporary Literature: Themes and Figuration on the British Book Market* (Hampshire–New York: Palgrave Macmillan, 2014), 2.; Barbara KORTE, „Can the Indigent Speak? Poverty Studies, the Postcolonial and the Global Appeal of Q&A and the White Tiger”, *Connotations* 20, 2–3 sz. (2010): 293–312.

⁴ Gavin JONES, *American Hungers: The Problem of Poverty in U.S. Literature: 1840–1945* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 3.

⁵ SCHEIN Gábor, „Amikor az irodalmárok a szegénységről beszélnek”, *Kalligram* 22, 10. sz. (2013): 62–67, 63.

⁶ BORBÉLY Szilárd, „Egy elveszett nyelv”, *Élet és Irodalom* 57, 27. sz. (2013): 13.

A megszólalások érvényessége és formai megoldásai mind a nemzetközi, mind pedig a magyar nyelvű szakirodalomban alapvető kérdés. Hasonló problémát vizsgál Gayatri Spivak *Szóra bírható-e az alárendelt?*⁷ című tanulmánya, illetve Spivak nyomán hasonlóképpen az alárendelt szubjektum megszólalásának témáját taglalja Korte *Can the Indigent Speak?* című szövege. Korte azt igyekszik tisztázni, hogy az irodalmi reprezentációkban milyen variációkat, nézőpontokat alkalmaznak a művek, illetve egyáltalán elbeszélhető-e a szegénység. Korte tanulmánya azt állítja, hogy „az irodalmi szövegek mint (többé vagy kevésbé) fikciós alkotások, amelyek reprezentálják – vagy bizonyos esetben elemzés tárgyává teszik – a szegény embereket, felruházzák a megszólaltatás lehetőségével és annak felelősségével az írókat, hogy valaki hangján és valakiért megszólaljanak”.⁸ Azaz a magyarországi, leginkább leíró jellegű tényirodalommal, szociográfiákkal ellentétben a szépirodalmi művekben ő is a szegényekért és a szegények hangján való beszéd prózapoétikai kérdéseire helyezi a hangsúlyt.

A témával kapcsolatos tanulmányokban általában a fogalmi és elemzési kereteket tekintve is erőteljesen jelen van a politikai, társadalomtörténeti és etikai kontextus, nem elhanyagolva azonban azt a tényt, hogy az elemzések elsősorban szépirodalmi szövegekről íródtak. Korte a posztkoloniális elméletek felől közelíti meg tárgyát, és az elemzett időszakhoz és közeghez köthető fogalmakat (underclass, working class, subaltern, indigent) és kontextusokat újragondolva alakítja ki elemzéseinek fogalmi hálóját.⁹ Felmerül azonban, hogy a magyar irodalomra, annak történeti és poétikai sajátosságait figyelembe véve, az elméletek milyen mértékben alkalmazhatóak. Az irodalom és politika, vagy akár társadalomkritika és irodalom kapcsolatában Sári B. László,¹⁰ illetve Horváth Györgyi¹¹ és Szolláth Dávid¹² is regisztrálja azt a jelenséget, hogy az irodalmi mezőben bizonyos mértékig észlelhető volt egy úgynevezett antipolitikai felfogás, ami igyekezett elkerülni a művek lehetséges politikai és társadalomkritikai aspektusának a hangsúlyozását és az ilyen irányú értelmezést. Egyrészt ez eredeztethető az elmúlt, leginkább a rendszerváltást megelőző évtizedekben a két terület – az irodalom és politika – együttállásának negatív konnotációiból, illetve ehhez kapcsolódva abból is, hogy a szépirodalomban a „társadalom ábrázolásának” milyen kívánalmi, sőt előírásai voltak és milyen értelmezési mezőben helyezték el ezeket a műveket. Szolláth így fogalmaz ezzel kapcsolatban:

⁷ Gayatri SPIVAK, „Szóra bírható-e az alárendelt”, ford. MÁNFAY Alice és TARNAY László, *Helikon* 42, 4. sz. (1996): 450–483.

⁸ KORTE, „Can the Indigent Speak?”, 295. Saját fordítás.

⁹ Lásd például Gavin Jones „underclass” fogalmát: JONES, *American Hungers...*, 1–20.

¹⁰ SÁRI B. László, *A hatyú és a görény* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006).

¹¹ HORVÁTH Györgyi, *Utazó elméletek: Angolszász politikáló elméletek kelet-európai kontextusban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014).

¹² SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája: A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása* (Budapest: Balassi Kiadó, 2011).

„A legfőbb különbség (a nagyságrendi után) a Nyugat hasonló vállalkozásához vagy a prózafordulat kritikai törekvéseihez képest az, hogy az autonómiaelv képviselője ezúttal professzionalizálódott, és az irodalom politikai elnyomásának hiányában, politikai defenzió helyett tudományos offenzívába kezdett. Feltett célja, hogy megvédi az oly sokáig elnyomott esztétizmust, ha nem a politika, hát a politizáló, kontextualista elméletek ellenében.”¹³

A huszadik század szociografikus témájú és poétikájú műveinek, valamint napjainkban is visszatérő szociografikus irodalomnak a vizsgálatában is megfigyelhető mindennek hatása: bizonyos fokú távolságtartás a társadalomkritikai elméletektől. A most elemzendő alkotások esetében azonban, úgy vélem, az elmúlt évtizedek irodalomelméleti és történeti belátásait figyelembe véve nem nélkülözhetőek ezek az elméletek. Az angolszász irodalomban néhány esetben a posztkoloniális diskurzus, illetve egyéb elméletek (például a *labour history*, a *cultural criticism*) nyújthatnak háttérrel, illetve sorvezetőt a szövegek vizsgálatához. Azonban a mai magyar szociografikus irodalommal kapcsolatban az elmúlt évtizedek irodalom- és történetírásának értékszempontjait figyelembe véve nehezen alakíthatók ki az értelmezés ilyen hátterei és fogalmi. A fogalmi struktúrák és elemzési utak megteremtésének nehezségéhez hozzájárul – az önmagában is rendkívül problematikus terület – a realizmus szépirodalomban regisztrált „visszatérése”, a prózafordulat kérdése, illetve néhány esetben az úgynevezett tematikus irodalom pusztán tematikusként, tudósításként és így értelmezve realistiként való, a szövegek prózapoétikáját mellőző elgondolása. Kálmán C. György már Tar Sándor írásaival kapcsolatban megjegyezte, hogy a kritikákban két megközelítést lehet elkülöníteni: az egyik a szegények és elhagyatottak közegeinek ábrázolását, társadalmi hatását hangsúlyozza, a másik pedig a narráció, a beszédmód, a metaforika szempontjait, tehát prózapoétika felől értelmezi a műveket, vagyis a kritika az ábrázolt tárgy és az ábrázolás módja szerint osztályoz. A szociografikus indíttatású kortárs irodalom szövegeinek esetében ugyan megjelenik a társadalomkritika, az értelmezői nyelv kijelöléséhez mégis úgy vélem, szükségesnek mutatkozik a politizáló, illetve etikai kritikai elméletek hasznosítása, továbbá az etikai kérdések megvitatása is. Egyrészt azért, mert a kétezres évek után megjelent szociológus próza esetében a textualizmusra kidolgozott értekező nyelv önmagában elégtelennek látszik, nem minden elemében képes lefedni a művek jellemzőit. Ugyanakkor e szempont totalizálása – értem ez alatt ennek a trendnek azt a jelenségét, hogy a tematikai prioritású kritikákban az esztétikai teljesítmény olykor háttérbe szorul – sem szerencsés, mert észrevétlenül maradnak a regények kortárs prózanyelvi sajátosságokról tanúskodó jellegzetességei.

¹³ Uo., 11–12.

Realizmus és „cifra nyomorúság”

A szegénységet témájául választó szociografikus irodalom recepciójában gyakran felmerül a realizmus fogalma. Ez nemcsak a tizenkilencedik és huszadik századi művekre, de a kortárs, az ezredforduló környékén született alkotásokra is érvényes lehet. Takáts József a kétezres évek prózája kapcsán jegyzi meg: „valamifajta újrealista vagy új realista irodalom felé mozdultak el az írói gyakorlatok és a profi olvasói elvárások.”¹⁴ Szilasi László az *Élet és Irodalom*ban megjelent *Ex Libris* című írásának bevezetőjében pedig a következőket állítja: „úgy tűnik, a jelenben történő irodalom, ez a különös megismerésmód, úgy foglal el bizonyos új tereket és megközelítésmódokat, hogy eközben korábbi megközelítésmódokat és tereket odahagy – megnyílnak előtte friss (korábban talán nem is létezett) ajtók, de cserében korábbiakat (talán nem végérvényesen, de mégiscsak) elveszít.”¹⁵ Szilasi az úgynevezett szövegirodalom és világszerű (vagy realiztikus) irodalom dominanciájának váltakozására mutat rá, tézisében megállapítja, hogy az irodalmi folyamatokban természetesen hol az elsődlegesen szövegszerű, hol pedig a világszerű irodalom válik uralkodó tendenciává. Takáts József két másik írásában is foglalkozik ugyanezzel a jelenséggel: a *Várakozás a realizmusra*,¹⁶ valamint a *Távoli tükör*¹⁷ című tanulmányaiban. Az előbbiben Takáts Szilasi állításaira reagálva fogalmazza meg saját álláspontját. Takáts egyrészt megkérdőjelezi azt, hogy az ezredvégi és mai magyar próza pusztán két prózamodellből volna levezethető, másrészt az irodalmat a „metafikciós-kombinatorikus”, valamint a realista próza dominanciájának váltakozásaként írja le. A *Várakozás a realizmusra* című tanulmányában pedig a realista jellegű prózafelfogás felfutásának hátterét, illetve a realizmussal kapcsolatos attitűdöt a következőképpen fogalmazza meg:

„Az inga, amely mostanában visszaleng, nem Kosztolányi–Móricz inga tehát, hanem a metafikciós-kombinatorikus próza és a realista próza ingája. A realizmus iránti írói-kritikus várakozásban, azt hiszem, többféle igény találkozik össze. A »prózaforradulat« terhetől való szabadulás vágya. A társadalom állapota feltárásának kíváncsi. A történetmondás rehabilitálásának szándéka. Az irodalomnak mint politikai cselekvésnek az újraértelmezése.”¹⁸

¹⁴ TAKÁTS József, „Az inga visszaleng – Elbeszélő próza a kétezres években”, *Helikon* 59, 3 sz. (2018): 336–347, 336.

¹⁵ SZILASI László, „Ex Libris”, *Élet és Irodalom* 59, 50. sz. (2015): 19.

¹⁶ TAKÁTS József, „Várakozás a realizmusra”, *Élet és Irodalom* 60, 4. sz. (2016): 13.

¹⁷ TAKÁTS József, „Távoli tükör”, *Jelenkor* 58, 7–8. sz. (2015): 827–836.

¹⁸ TAKÁTS, „Várakozás a realizmusra...”, 13.

Az utóbbi évek egyik fő irodalmi irányának, melyet nevezhetnek újrealizmusnak, új történetességnek, világszerűségnek, életszerűségnek vagy akár az életesség programjának,¹⁹ esetleg új egyszerűségnek, valóban jellemzője a múlt- és jelenbeli társadalmi problémák iránti érzékenység. A kortárs regények esetében a realizmust érintő, valamelyest a prózafordulat értékeléséhez is köthető fogalmi tisztázatlanság ellenére is úgy vélem, hogy ez nem jelenti a teljes elfordulást az esztétizmustól vagy – éppen a szövegek tárgyánál fogva – a szöveggel kapcsolatos transzparencia kérdésétől. Takáts tanulmányának egyik állítása, hogy az utóbbi évtizedek prózájában a metafikciós irodalom és a szövegirodalom nem vált oly mértékig kizárólagos érvényűvé, hogy a próza más válfajai ne lennének ugyanolyan jelentősek. A kortárs művek és a kilencvenes évek irodalma felől visszatekintve tehát a prózafordulat és az azt követő időszak nem kétirányú teleologikus rendszer, hiszen „nem lineáris, mint inkább kiterjedésszerű, nem ellentételvű logikus kibontakozás, mint inkább rizomatikus burjánzás, újabb és újabb viszonylatokat létesítő hálózat.”²⁰ Takáts is idézi²¹ Sipos Balázst:

„A magyar próza utóbbi évtizedeiben lezajlott egy csöndes forradalom, egy kisebbfajta fordulat. Majdhogynem közmegegyezéssé vált, hogy az irodalomnak *feladata* van, nevezetesen, hogy történeti-szociológiai vizsgálódásokat folytasson, hogy a tudományos (túlontúl objektív) és politikai (túlontúl érdekezérelt) társadalomszemlélettel szemben afféle »ellendiskurzust« kínáljon [...]. Az elhallgat(tat)ott társadalmi csoportok megszólaltatását, traumáik feldolgozását, valamiféle autentikus valóság rögzítését célul kitűző dokumentarista irodalom jellemzője, hogy szükségképp leértékeli a *szerző* személyét, korlátozza az irodalmi alkotás *műalkotás*-jellegét, visszavonja az irodalom (a »haladó modernitás« irodalma számára elsődleges) produktív, *teremtő* jellegét. Gyanakvással tekint mindenféle artistikumra, ennél fogva magára a kanonikus irodalmi hagyományra.”²² [Kiemelés az eredetiben.]

Takáts helyzetértékelésével egyetértve a prózafolyamatok jelenségének leírása érvényesnek tűnik a kortárs szociografikus irodalomra nézve is; a szövegek artistikumára vonatkozó, a leértékelt szerzőt és a korlátozott műalkotást érintő megállapítások azonban nem feltétlenül fedik le azokat a prózapoétikai sajátosságokat, amelyek a szegénységet tárgyaló regényeket jellemezhetik. A szociografikus regényeket lehet

¹⁹ BODOR Béla, „Húsz darab történet: Maros András: Neveket akarok hallani”, in BODOR Béla *Mítoszcserepek: Tanulmányok, esszék, kritikák a jelen és félmúlt magyar prózairodalmának köréből* (Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, 2012), 418–420.

²⁰ SZIRÁK Péter, „Szóval nehéz: A magyar prózáról 2001 júliusában”, *Bárka* 9, 5. sz. (2001): 53–71.

²¹ TAKÁTS, „Az inga visszaleng...”, 337.

²² SÍPOS Balázs, *Gátá: Tompa Andrea: Omerta*, hozzáférés: 2019.09.27, https://revizoronline.com/hu/cikk/6799/tompa-andrea-omerta/?cat_id=&first=0#_ftn1.

tematikus irodalomként értelmezni, és e szövegek, egészen korai megvalósulásuktól kezdve rendelkeznek vagy rendelkezhetnek tudósító, képviseleti, figyelemfelhívó, sőt esetenként dokumentáló funkcióval. Vagy akár az 1960-as és 1970-es éveket tekintve a szegénységről szóló tudományos diskurzus szűkre szabott keretei miatt ellenbeszédként, politikai funkciót sem mellőző ellendiskurzusként is értelmezhető. Feltehető azonban a kérdés, hogy ezeket a tényezőket számba véve is valóban korlátozódik-e a szövegek műalkotás jellege. Megkockáztathatjuk-e azt, hogy e tematikus jelleg magával hordoz bizonyos prózajellemzőket, pontosabban, hogy a szegénység irodalma, a szociografikusság, nemcsak tematikai megjelölés, hanem poétikai is egyben. E kérdés összekapcsolódik egy másik felvetéssel, nevezetesen a tartalom és forma együttállásával, amikor a „szegény” nem (csak) a témát, hanem a poétikát jellemzi mindenekelőtt. Elsőként érdemes megemlíteni, hogy a verbális jelenségek metaforikájában a „szegényes” szóhasználat, „pórias képzelet” fordulatot a kritikában kevésbé használják dicsérő értelemben. Ugyanakkor egyes művek felülírják, illetve alkotásmódjukban képesek átminősíteni ezt a jelentéstartalmat (például Grotowski: „szegénység színháza”, a minimalizmus, a népdal, illetve a képzőművészetben az *arte povera* irányzata), hasonlóképpen, ahogyan a kortárs magyar regények is éppen erre törekednek.

Szolláth Dávid József Attila külvárosi tájat leíró verseit elemző tanulmányában hívja fel a figyelmet a téma és forma sajátos viszonyára, a szocialista – mint tematikus, képviseleti – költészet egyes motívumai és József Attila külváros-versei közötti kapcsolatára. Röviden összefoglalva állításait, József Attila verseinek esetében nem a már létező konvenció megneveléséről, vagy a kapott forma felemeléséről van szó, hanem sokkal inkább egy sajátos József Attila-i elképzelésről, miszerint „a konvencionális képviseleti költészet tehertételeitől megszabadulni kívánó poétikai gondolkodás keresi az egyéni művészi kifejezőmód újfajta közösségi beágyazottságát.”²³ Szolláth az „én a proletárságot is formának látom” kijelentésre is hivatkozik és kifejti, hogy ebben az esetben nem a kapott forma magas irodalmi formává tételéről, nem a kapott formanyelv puszta felhasználásáról van szó, hanem sokkal inkább azt állapíthatjuk meg, hogy azok átértelmezésével kapnak többletjelentést a szövegek, illetve ez a konvencióktól való eltérés, a megszokottal ellentétes értelemben, a sivárság kifejezésére használja a szokott formát.²⁴

Több szempontból is érdemes figyelembe venni ezt a lehetséges analógiát. A kortárs szociografikus regényeket tekintve is éppoly kérdéses a tartalom és forma viszonya, azt is szem előtt tartva, hogy ez a regénytípus korántsem kizárólag az ezredvégi próza sajátja. Már a huszadik század fordulóján újabb vonulatként jelentkezett a szociológiai szempontú epika (például Tömörkény István és Thury Zoltán novellái), s ezekben a művekben nemcsak az addig kevésbé bemutatott társadalmi közegeket

²³ SZOLLÁTH Dávid, *Bábelt kövenként* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 122–123.

²⁴ Uo.

tették az elbeszélések tárgyává, hanem másfajta, az addigiaktól eltérő poétikát és narratív technikákat is alkalmaztak szövegeikben. Ennek ellenére még a mai szégyenségirodalom is – ugyan nem kizárólagosan, de – leginkább tematikus irodalomként vált népszerűvé. A kétezer-tízes években megjelent regények robbanásszerű gyarapodása és rendkívüli népszerűsége kölcsönhatásban áll a realizmus iránti várákozással, illetve az irodalom társadalmi érdeklődésének felértékelődésével. Ugyanakkor e tényezők azt eredményezték, hogy a téma újdonság ereje sokszor képes volt felülmúlni az esztétikai teljesítmény megítélésének mikéntjeit, illetve befolyásolni, egyirányúvá tenni az olvasásmódokat. Ebből a szempontból tanulságosnak látszik a *Nincstelének* kritikai fogadtatása. Kőríz Imre ennek egy fontos pontjára reflektál: „2000-beli kritikájában Margócsy István jogosnak tűnő értetlenséggel észrevételezi, hogy a regény kritikai fogadtatásában milyen erős a szociológiai fogékonyság, és hogy ezzel összefüggésben a kritikusok meglepődnek azon, hogy a világ olyan, amilyenek a könyv leírja. [...] A szociográfia azonban realista műfaj, vagyis ha egy ilyen könyv hitelesen mutatja be a világot valamilyennek, holott az olvasó másmilyennek ismerte, akkor a meglepődés a minimum. De a *Nincstelének* azért, mert olyan világról szól, amelyet a városlakók többsége nem ismer, még nem realista, ezért Margócsynak a kritikusi meglepődés feletti meglepődése az igazán meglepő.”²⁵ Ebből a rövid részletből is kiderül, hogy milyen az, amikor a befogadói magatartásban elsősorban a szegénység mint tartalom lép színre, illetve fogalmazhatunk úgyis, hogy a szegénységregények, illetve a szociográfia műfaji hagyománya nem műfajként, illetve formaként működik, hanem a regényeket – legalábbis részben – szociográfiként olvassák. Az itt említett Margócsy-szövegben²⁶ is találhatunk ezt a témát röviden taglaló hozzászólást Szilágyi Ákostól, aki egyébként József Attilának ugyanarra a szöveghelyére hivatkozva fejt ki mondanivalóját, amelyikre Szolláth utalt. Szilágyi azt a problémát emeli ki, miszerint e regényekben: „a nincstelenség, a szegénység, a nyomorgás nem tartalom, hanem forma, az elbeszélő (az önéletrajzi gyermekhős nézőpontjába, gondolkodás- és beszédmódjába mintegy belehelyezkedő szerző) nem formál igényt a szociografikus tudósítás hitelességére.”²⁷ A Szilágyi által leírt jellemzők többnyire más kortárs szociografikus regényekre is illeszthetők. E művek a szegények életét, egy társadalmi közeget mutatnak be, ha azonban a regények tartalmának pusztán azt véljük, hogy mit írnak a szegénységről, hogyan tudósítanak erről „az idegen földrészről”, könnyen beleeshetünk abba a csapdába – mint Kőríz fogalmaz –, hogy meglepődünk azon, hogy a szegény: szegény. Fontosabbnak tűnik az, hogy a szövegek formájukat tekintve és beszédmódjukban hogyan kötődnek a szociográfiai művekhez, például a szegénység színtereinek leírásá-

²⁵ KŐRIZS Imre, „Mit csinál a ló? Borbély Szilárd: *Nincstelének. Már elment a Mesijás?*”, *Jelenkor* 61, 1. sz. (2018): 82–83.

²⁶ MARGÓCSY István, „Borbély Szilárd: *Nincstelének: Már elment a Mesijás?*”, 2000 25, 10. sz. (2013): 3–16.

²⁷ Uo., 3.

ban, illetve e kötődések mit fejeznek ki, és hogyan járulnak ezáltal többletjelentéssel a művek tartalmához.

A következőkben egyetlen szempontból, a terek leírásának mikéntje felől közelítem meg a szociográfia műfaji sajátosságainak regénypoétikai tényezővé válását. Elsőként Nagy Lajos *Kiskunhalom* című szociográfiájának kezdősorát idézném: „Kiskunhalom nagyközség Budapesttől délre a Duna mellett fekszik, a folyamtól körülbelül egy kilométerre.”²⁸ Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című művében pedig így ír: „E táj ideje az este. A palócok vidéke, a mai ország északi szegélyén, az Ipolytól a Hegyaljáig, azokban az évszakokban és órákban mutatja meg magát, mikor lágyak lesznek a színek és elmosottak a határvonalak.”²⁹ Ehhez képest a szociografikus regényekben a következőket olvashatjuk. Elsőként Fejes Endre *Rozsdatemetője* a következőképpen indít: „A rozsdatemető kőfállal zárt udvar a raktárépület mögött. [...] Az udvar végén rácsos, magasra épített vaskapu engedi át a sínpart a macskaköves utcára.”³⁰ Tar Sándor *A mi utcánk* kötete szintén a zártság, a kiúttalanság képével indul: „Az utca harminc-nygyven ház a falu szélén, az elején kocsmá és buszmegálló, lakóinak fele nyugdíjas vagy munkanélküli-segélyből él, azt se tudják, hogyan.”³¹ Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* című művének kezdő sora így hangzik: „Nyílegyenes bekötőút vezetett a telepre. Az út szélén valamikor jegenyefák álltak. [...] Valahol a fűszálak között lapult Gulyás Feri műfogsora. Már a buszon is zavarta, nyomta az ínyét.”³² Barnás Ferenc *A kilencedikben* szintén reflektál a történések helyszínére: „A Kisházban van egy szoba és egy konyha. Ésapá alszik a konyhában, mi meg a szobában.”³³ Végül pedig Borbély Szilárd *Nincstelének* című műve így kapcsolódhat a fentiekhez: „A földhányáson megyünk. Mi úgy hívjuk, gorond. Az Ogmand goronda. Erre járunk, amikor az erdőre megyünk fáért. Néha a Szomoga-laposra felé megyünk, hogy a Kaboló-úton mehessünk.”³⁴

Számos azonos motívum, jelen esetben például a zártság, egy-egy adott vidék, település, hely, illetve társadalmának bemutatása akár tudósításként, szociografikusan is értelmezhető, azonban fontos különbség, hogy a regények nézőpontjában megjelenik a közösségi, egyéni tapasztalat irodalommal alakítása, ilyen módon kapcsolódva a szociográfia hagyományához, ugyanakkor alakzatszerűen felhasználva annak sajátosságait. A szövegek rendkívül sokféle módon igyekeznek közvetíteni az elbeszélhetőséget, a nyelvi paradoxont, például az egyes szám első személyű gyermek elbeszélővel (*A kilencedik, Nincstelének*), életútinterjú-formával (*Kilenc cigány,*

²⁸ NAGY Lajos, *Kiskunhalom* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1978), 7.

²⁹ SZABÓ Zoltán, *A tardi helyzet – Cifra nyomorúság* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Kossuth Könyvkiadó–Magvető Kiadó, 1986), 10.

³⁰ FEJES Endre, *Rozsdatemető* (Budapest: Magvető Kiadó, 1965), 7.

³¹ TAR Sándor, *A mi utcánk* (Budapest: Magvető Kiadó, 2017), 5.

³² KISS Tibor Noé, *Aludnod kellene* (Budapest: Magvető Kiadó, 2014), 6.

³³ BARNÁS Ferenc, *A kilencedik* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014), 10.

³⁴ BORBÉLY Szilárd, *Nincstelének: Már elment a Mesijás?* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013), 9.

illetve alkalmanként *A mi utcánk*), így a szövegek egyik legfontosabb prózapoétikai kérdése az elbeszélő sajátossága, valamint az, hogy a különféle beszédmódnak mi a funkciója. Tehát itt sem egyszerűen arról van szó, hogy művészi formává emelik például az interjúformát és ezáltal a szegényekért és a szegények hangján szólnak, hanem valamelyest ezekkel a beszédmódokkal igyekeznek a szegénység poétikáját érvényes, ugyanakkor más-más kontextust előhívó formába helyezni.

Ennek a szövegkorporusznak tehát alapvető tétje a szegénység megszólaltatásának mikéntje és formája, továbbá a szegénységábrázolás átvett hagyományainak feltöltése új jelentéstartalommal. Éppen abban rejthető ennek a prózának az artistikuma, hogy hogyan alkotják meg a szegénység valóságban létező témáját a művek formai és nyelvi, tehát poétikai szempontból, anélkül, hogy azokat pusztán tudósításként értelmeznénk. Az is elmondható, hogy a szövegekben létező alakzatok sokszor kettős meghatározottságúnak, kétarcúnak tűnnek fel, metaforikusan utalva a szegénység valós, szociográfiákban is bőszéggel szereplő problémáira. Gondolhatunk e tradíció olyan klasszikusaira, mint Móricz Zsigmond *Árvácskája* – amelyben Balassa Péter a szegénység kilátástalanságát és némaságba taszítottságát, egyfajta átokszoltár-olvasatot felkínáló szöveget lát –, de a dokumentarizmust poétikaként felhasználó Csalog Zsoltra, Tar Sándor műveire is, vagy a kortárs szövegek közül Barnás Ferenc *A kilencedik* című regényére, amelyben a szegénység tabusítása egy gyermek elbeszélői narrációval párosul. De ugyanígy megfigyelhetjük a *Nincstelének* című regényt, amelyben egyfelől érvényesülhet az életrajzi olvasás – szintén kettős – értelmezhetősége, valamint a szegényes poétikának látszó, tömondatokkal dolgozó, ugyanakkor nagyon is artistikus módon az iteráció és monotónia köré is épülő regényszerkezet.

A kérdésnek megkerülhetetlen összetevője a realizmus poétikájának problémája és ezzel kapcsolatban a szövegek etikai aspektusa. A közelmúltban több olyan szöveg is megjelent, amely az etikai kritikával foglalkozik, illetve a magyar irodalom egyes műveit elemezte ebben a vonatkozásban. Z. Kovács Zoltán monográfiája például az etikai kritikai megközelítés pozitív és negatív meghatározását így írja le: „az etikai kritikához rendelhető művek arra a kérdésre keresik a választ, hogy történetek értelmezés[e] folyamán milyen formákban jelentkeznek az erkölcsi törvény faktora, milyen formái léteznek az olvasásban a felelősségnek, milyen döntéseket kényszerít ki a szöveg megértése”.³⁵ Illetve „az etikai kritika mint kortárs irodalomtudományos irányzat nem azonos sem az irodalmon pozitív erkölcsi tanokat számonkérő morális példázatosság szerinti értelmezéssel, sem pedig az irodalomnak a társadalmi küldetést tulajdonító liberális-humanista irodalomfelfogással”.³⁶ A szövegek vizsgálatához igazítva a metódus hasznosíthatóságát Z. Kovács abban látja, hogy annak „mozgósítása lehetővé teszi, hogy az etikai meghatározottságú kérdések [...]

³⁵ Z. KOVÁCS Zoltán, „Mert veszteni fog, bizony, ki nyer”: *Etikai narratívák a magyar romantikában (és a romantika után)* (Budapest: Ráció Kiadó, 2017), 46.

³⁶ Uo.

etikai jellegüket megőrizve ne »önmagukban«, a tematikus szinten kitüntetve, a szövegből, a narratív diskurzusból különböző prekonceptiók alapján kiemelve kerüljenek értelmezésre.”³⁷ Jelen tanulmányban nem célok ennek a témának teljes körű kifejtése, csupán a kortárs szociografikus regények és az etikai kritika egyik lehetséges metszéspontjára szeretnék rámutatni. Bár lehetségesnek tartom a kortárs szociografikus regények többféle etikai kritikai megközelítését, például a J. Hillis Miller-i olvasásetikán alapuló vizsgálatot, illetve a képviseleti modellt is, mely felveti ugyanezt a szempontot. A szociografikus irodalom képviseleti jellege miatt is látható ugyanis, hogy ebben a fajta irodalomban egyaránt jelen van az (akár a kulturális elit felőli) megszólalás lehetőségének és felelősségének kérdése, amely már önmagában etikai kérdésnek minősülhet. Mégis az tűnik számomra igazán izgalmas kérdésnek, hogy a regények hogyan igyekeznek esztétizálni azt a formai-tematikai problémát, amelyet a szegénység nyelvének paradoxonjaként értünk. Így jelen vizsgálatban azt az interpretációs pontot jelölöm ki, amely a – szociográfiákhoz és a regények sajátos poétikájához igazított – realizmushoz kötődve rámutat a szövegek poétikai sajátosságainak kettősségeire.

Szegénységregényeket nem csak ma írnak, tanulmányában Margócsy István sorra veszi a nincstelenséggel foglalkozó műveket és sajátosságait, a felvilágosodástól kezdve egészen napjainkig.³⁸ Írásában kiemeli, hogy a modernség a szegénység ábrázolásában változásokat hozott, amennyiben a „szegénységnek bármely idealizálása helyett a megalázottak és megszomorítottak iránti szolidaritást, sőt az értük való nyílt felszólamlási indulatot”³⁹ hangsúlyozta. A huszadik században írott prózában, szolidaritási és képviseleti jellegénél fogva is, a mai regényekéhez hasonló poétikai problémája az, hogy olyan témáról szól, amely általában ismeretlen, idegen az olvasók jelentős hányada számára. Másként fogalmazva: e szövegek fő autentikusságkérdése, hogy hogyan ábrázolják ezt az ismeretlen világot. Mindegyik a realitás vagy az arra való törekvés kérdésével küzd, amit jól példáznak azok a szövegek, amelyek a már említett interjú- vagy élettörténet-formát választják. Segítségül hívva Margócsy összefoglalását⁴⁰ elmondhatjuk azonban, hogy a kortárs irodalomban nem okvetlenül, illetve nem csak az írók társadalmi feladatai és szerepei elsőd-

³⁷ Uo., 47.

³⁸ MARGÓCSY István, „A szegénység a magyar irodalomban: Tártyörténeti vázlat”, 2000 27, 11. sz. (2015): 51–59.

³⁹ Uo., 55.

⁴⁰ „S mindez úgy történt, a magyar irodalom eddigi történetében szinte példátlan módon, hogy az irodalom és a műveket létrehozó írók – akár örülünk ennek, akár nem – az utóbbi évtizedekben rögzült szerepeket nem cserélték fel a hosszú időn keresztül hagyományozódott politizáló, képviseleti írói szereppel: akkor sem politikusként vagy ideologikus ígérhetőként mutatják a súlyos társadalmi problémákat, ha szokatlanul éles képet festenek egyes társadalmi rétegek kilátástalannak látott helyzetéről – az hiányzik belőlük, amit a magyar irodalom oly sok régebbi (hasonló) gesztusában szinte természetesnek vettünk: a megoldásnak bármily lehetősége, a radikális változtatás bármily utópiája.” Uo., 51.

legesek a művekben. Ezért sem értek minden szempontból egyet a „társadalmi-monitorozó” funkciót előtérbe állító felfogással, hiszen amennyiben a művek tudósítanak ismeretlen, esetleg tabusított történekekről, felmerülhet egyfajta hangsúlyeltolódás, tudniillik az válik vagy válhat fő kérdéssé, hogy milyen témákat és történeteket mondanak el a szövegek és ezek mennyiben állják meg a helyüket a már említett funkció szempontjából. A szövegeknek természetesen jellemzője a társadalmi odafordulás és a szembenézés az elhallgatott problémákkal, az azokban szereplő alakzatok és beszédmódok sem zárkoznak el ettől az értelmezéstől. Ugyanakkor a regények retorizáltságukban és figurativitásukban reflektálnak a nincstelen-ség elmondásának poétikai nehézségeire, sőt alkalmanként a lehetetlenségére. Ahogy például *A kilencedik* című regényben, amelyben egyfelől a család kitaszított-sága és önmagába zárt-sága köre építkezik a regény, másfelől ennek közvetítésére Barnás egy levele kommunikációs nehézségekkel küzdő gyermek elbeszélőt választ, többszörösen is rámutatva az elbeszélhetőség megkérdőjelezésére.

A realitás és etika kérdésében végül visszakanyarodhatunk Móriczhoz, aki *A boldog ember* című regény bevezetésében azt az értelmezést erősíti, miszerint pusztán egy parasztember igaz élettörténete lejegyzésének lehetünk tanúi. A regény bevezetésében, illetve az első beszélgetés során a szerző mint az igazságra kíváncsi kérdező jelenik meg: „figyelmeztetek, hogy csak igazat mondj, mert én csak az igazságra vagyok kíváncsi. Én eddig soha hazugságot le nem írtam, hát ha hozzáfognál lódí-tani, akkor abba hagyjuk.”⁴¹ Ugyanez a Schein Gábor által „a bírósági eljárások nyelvét idéző figyelmeztetés”⁴² hangzik el a „Hát akkor beszélj”⁴³ illetve az „én nem teszek hozzá semmit, hanem te most elmégy, és mikor legközelebb eljössz, mindig elmondod újra egy-egy darabját az életednek. De részletesen, úgy, ahogy történt”⁴⁴ típusú szövegrészekben is. Ez a realitásra törekvés jelenik meg a kortárs művekben is, de felmerülhet az a szempont, hogy a közelmúlt alkotásai éppen ezt a fajta realizmus-értelmezést és elbeszélhetőséget kérdőjelezzik meg társadalmi érdeklődésükkel együtt.

Szilasi László *Mintha-változatok* című tanulmánya az általa felsorolt írók (például Garaczi, Tar, Oravecz) műveit a realizmushoz sorolva, a fogalmat újragondolva igyekszik értelmezni, és olyan alakzatokat elemez, amelyek képesek megteremteni a szövegekben a referencia illúzióját, az iseri „mintha” érzését. Szilasi megközelítésében a realizmus olyan „elbeszélésmódot jelöl – amely a semmiből nyelvileg létrehozott történeteket úgy alkotja meg, [...] hogy az ekként létrejövő szövegen túli világ utólag egybeessen az ismerős reáliákkal”. E gondolatkör mentén a hagyományos fikció–nem fikció szembeállítás elégtelennek látszik, így az iseri fiktív–valós–imagi-

⁴¹ MÓRICZ Zsigmond, *A boldog ember* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1985), 9.

⁴² SCHEIN Gábor, „A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond *A boldog ember* című regényében”, in SCHEIN Gábor, *Traditio – folytatás és árulás* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2008), 76.

⁴³ MÓRICZ, *A boldog ember*, 9.

⁴⁴ Uo., 15.

nárius hármasság, valamint az erre a fogalmi triászra épülő „mintha”-konstrukció termékenyebb elemzési utakat ígérhet számára. Az iseri elmélet felhasználásával újraértelmezhető, módosítható a recepcióban megjelenő szövegirodalom–valóság-irodalom kategóriák szembeállítás, és a tézis rámutat arra, hogy ha kizárólag a szövegirodalom vagy világszerű irodalom fogalmai mentén értelmezik a szövegeket, fontos sajátosságaik felett siklik el az elemző. Szilasi egyik tézisével kapcsolatban azonban – az irodalom „a semmiből valóságot teremt” – kérdéses, hogy az menyiben lehet érvényes olyan tárgyra, mint a szegénységirodalom.

Ez alapján a szövegek egyik fő kérdése lehet, hogy milyen prózapoétika és realitásról szóló utalások, alakzatok jellemzik az alapvetően a szegénység életvilágát közegeül választó kortárs regényeket, hogyan mutatkozik meg az egyes regényekben a valós és fiktív elemek sajátos összjátéka. Gondolok itt olyan jellemzőkre, itt Szilasitól kissé eltérve, mint a napi rutin leírása, vagy az alkohol, az éhség motivikus szerepeltetése. A regények gyakran igen részletesen leírják a tereket, amelyek azonban nem pusztán a cselekmény közegeül szolgálnak, a térpoétika és egyéb alakzatok ugyanis alapvetően meghatározzák a mai szegénységről szóló művek nyelvi megalkotottságát, illetve sajátosságait. Ennél a példánál maradván a szövegekben sok esetben szerepelnek konkrét városnevek, például Szilasi Lászlónál Szeged, Barnásnál Pomáz, míg ugyan Borbély és Tar Sándor, illetve Kiss Tibor Noé regénye nem von párhuzamot létező hellyel, de egy nagyon tipikus telep vagy település képét jeleníti meg. Ezek a helyek, terek egyfajta referenciális illúzióként lépnek működésbe, és ennek során egyfajta visszautalásként kapcsolódnak a szegénységnek az érzékelhető, szemmel látható vonásaihoz, amelyek hitelességet kölcsönöznek a szövegeknek, illetve képesek megteremteni az érvényes megszólalásmód lehetőségét.